

DUIZEND HEUVELS

KOEN
PEETERS
DUIZEND
HEUVELS

ROMAN

2012

De Bezige Bij Antwerpen

Dit is een roman die vele geschiedenissen, levens en vooral waarheden wil vertellen. Op die manier is alles in dit boek gelijktijdig waar. Elk uit zijn verband gerukt citaat is onwaar. Het is zo fragmentarisch als het is, omdat ik voor en tijdens het schrijven ongeveer tachtig gesprekken of ontmoetingen had in België en in Rwanda. En al deze stemmen, 'die zich opgejaagd voelden, of verschrikt, schuldig of betoverd, bedroefd of verleid', klinken in dit boek.

Inhoud

1

**DUIZEND
DROMEN**

7

2

**HONDERD
DAGEN**

85

3

**EEN
LEVEN**

159

4

**ACHT UUR,
ONGEVEER
ACHTDUIZEND
KILOMETER**

201

5

**TWEE WEKEN
IN DE
HEUVELS**

233

Woordenlijst

292

Dankwoord

293

1

DUIZEND DROMEN

Icyo utarabona ugisanga iyo utaragera.

(Wat je nog nooit hebt gezien, zul je vinden
waar je nog niet hebt gereisd.)

(1)

Stel dat je wakker wordt met een zwart gezicht. Ook je armen en benen, je rug en buik en billen zijn zwart. Alleen de binnenkant van je handen en de onderkant van je voeten zijn lichter gekleurd. Veronderstel dat jij leeft in dat zwarte lichaam, en dat is nooit anders geweest. Je bent zwart.

Je hebt gewoon een zwart lichaam.

Stel dat jij leeft in Afrika, in het hart van dat hartvormige continent waar ooit de mensheid ontstond. Alle talen komen daarvandaan. Jij leeft daar in de groene valleien waar de kraanvogels hun paardans opvoeren. Jij leeft ginds op die plek, ooit verbonden met Maanbergen, met pygmeëën in grotten en met de bronnen van de Nijl. Aan die kleine vlek, die zwarte pok, is een verhaal verbonden dat niet eerder werd verteld.

Het lijkt een detail, zoals mussen op het dak in een roman, maar daar loopt toevallig een haas in beeld. Zijn naam is Bakame. Hij is slim, zelfs geslepen, en de haas komt je vertellen: 'Jij leeft daar in een andere tijd.'

Jij bent zwart. Jij was daar in die andere tijd.

Wanneer exact? Hazen kunnen geen getallen en zeker geen jaartallen onthouden, maar je volgt de haas zoals hij zigzagt over de rode aarde. Dit landschap is het land van de duizend heuvels: Rwanda. Terwijl je loopt, daal je af in de tijd. De teller van de jaren loopt terug. Zoals in een ouderwetse film van de vorige eeuw, de jaren tachtig, en dan de jaren zeventig, zestig, vijftig. Nee, het was nog vroeger.

Stop. Kijk, daar kwamen de Tutsi's.

Hun kapsel was opzichtig: als vlokken, maar dan hoekig. Ze kamden en trokken hun kroeshaar in kuiven of kammen, zodat het hoog opwaaierte aan beide kanten van hun hoofd. Naast die lange magere mannen liepen enkele Twa's. Die taterden. Ze waren veel kleiner dan de Tutsi's. Ze hadden een platte neus en grote lippen. De lange Tutsi bekeek de kleine Twa met zijn bijna gesloten ogen. Hij glimlachte, maar dat kon ook spot zijn. Het was ook spot. De Tutsi dacht: hoor hem nu koddig spreken, van die hoge

tonen naar die lage, en de Tutsi vond dat grappig, onhandig, zo typisch pygmee. Maar de Tutsi lachte niet hardop.

Deze Tutsi's van de Abazigaba-clan kwamen uit Ndorwa en waren op weg naar het hof van de koning. Zij dreven dertig volwassen koeien voor zich uit. Prachtexemplaren. Mensen kwamen uit hun hutten om de dieren te bewonderen. Een meisje dat al drie maanden aan een uiterst verfijnd mandje vlocht, keek op. De *inyambo*-koeien schommelden op hoge, fijne poten voorbij. Schrijdend, geoeffend in traagheid, timide zelfs. Ze hadden een egale, glanzende bruine huid, ze waren ingesmeerd met boter en hun brede liervormige hoornen waren geschuurd met zand. In hun ogen lag een menselijke blik. Bij sommige koeien was haast twee meter afstand tussen de uiteinden van hun hoornen, ze droegen parels op het voorhoofd. Ze kwamen toe aan het koninklijk hof. De tamboer-van-het-groeten groette, *indamutsa ikaramutsa*.

De Rwandese hofhouding leefde in bijenkorfachtige, gevlochten hutten, met daaromheen een cirkelvormige kraal. Aan het hoofd van het hof stond de *mwami*: een goddelijke vorst die besliste over leven en dood in het hele land, op alle heuvels van Rwanda. Hij werd bijgestaan door een machtige koningin-moeder en omringd door zijn vrouwen.

Het hof werd bevolkt door koningsdichters, geschiedeniskenners, hoornblazers, trommelaars, gifmengers, rampenvoorspelers, genezers, sitarspelers. Er waren ook meer praktische beroepen als mattenvlechters, kleermakers, veeartsen. Vanuit het hele land bracht men aan de koning offergaven, want deze mwami was als God. Hij was als de stier van de kudde: een alleenheerser, niet listig maar wel jaloers. Hij sprak recht, gaf vee in vruchtgebruik, wakkerde vetes aan, strafte en beloonde zijn elite.

Voorzichtig werden nu de heilige trommels naar buiten gedragen. De trommels heetten Kiragutse, Mpatsibihugu en Cymumugezi. Ten slotte werd een vierde trommel aangevoerd, in een draagberrie, afgedekt met een schild. Ieder klapte nederig in zijn handen. Het was alsof hier een zeer belangrijke man werd vervoerd. Dit was de Karinga, de trommel der trommels. Er hingen zwarte kussentjes op van het morsige soort, een soort trofeeën. Pater Del-

mas had ze ooit geteld: vijftig garnituren op de vier koningstrommels samen. Het waren gevlochten *ibikondo*, die geregeld gevoed moesten worden met stierenbloed.

Terwijl rondom de andere trommels werden geslagen, bewoog het trommelvel van de Karinga op geen enkele manier. Deze trommel was de oudste, de eerbiedwaardigste. In dit land luisterde ieder naar de boodschap van de trommels. Er was een ritme dat 'sperwer' heette: de handen van de drummer fladderden onheilspellend over het trommelvel. De trommels overstemden alle woorden, overtroefden iedereen met ritme. Maar de Karinga zweeg in alle talen. Alleen werd soms een steen tegen de trommel gegooid. Niemand zag wie dat deed, en de koning deelde dan mee: 'De trommel heeft gesproken.'

Nu klonk het ritme *urubunda*, om de arrestatie en executie aan te kondigen. Diezelfde dag nog werd een verrader onthoofd en zijn bezittingen werden verdeeld onder de anderen. Dit was het oude Rwanda. De hofhouding dronk, kletste, roddelde, beschuldigde.

De clans plaagden elkaar, het klonk vrolijk, maar vaak was het giftig. Spionnen kwamen klikken aan het hof.

Een kleine jongen stond nu op en vertelde een fabel die iedereen kende: 'Gihanga, onze eerste koning en zoon van de enige god Imana, gaf drie kommen melk in bewaring aan zijn drie kinderen. De kinderen heetten Mututsi, Muhutu en Mutwa. Mutwa dronk zijn kom onmiddellijk leeg. Muhutu viel in slaap en stootte de kom om. Mututsi was de enige die de hele nacht wakker bleef. 's Ochtends kon hij als enige de kom met melk teruggeven aan zijn vader. Daarop schonk Gihanga het land Rwanda aan zijn zoon Mututsi.'

De jongen vertelde deze fabel vloeiend, geduldig en met een klare stem. Wat een eenvoudig verhaal ook. Iedereen kende blijkbaar zijn plaats in Rwanda? De Hutu-landbouwers werkten met de hak, de Tutsi-veehouders waren op stap met hun herdersstok, en de Twa's gingen op jacht met de boog. Het waren de Tutsi's die regeerden.

Nu trad de koning naar buiten om de koeien te aanschouwen. De kudde werd voorgeleid, inderdaad: dertig uitzonderlijk wel-

gevormde koeien. De chef van het koeienleger riep de dichter naar voren en deze bezong de dieren. De mooiste koe werd uitgekozen, zij werd de koningin van de kudde. Na de veeparade kreeg de dichter een van de koeien als beloning.

Onder een boom zat intussen een blanke man vliegensvlug notities te maken. Hij kende de taal van de Rwandezen, het Kinyarwanda, maar dat laatste gedicht was hem te snel gegaan. Ineens onderscheidde hij in de woorden van het gedicht het ritme. Voor het eerst begreep hij, voelde hij zelfs dat Rwandezen woorden kunnen verstaan zonder de letters ervan te horen. Alsof je een melodie herkent, en de bijbehorende woorden vallen je toe. Alsof je in muziek woorden kunt lezen. Hij stopte met schrijven. Deze man was een antropoloog uit Europa. Hij vroeg zich af: waarom blijft die grote trommel zwijgen? Ja, waarom zwijgt de Karinga? Wat betekent dat in hemelsnaam?

De bewoners van het hof waren intussen gewend geraakt aan deze blanke pottenkijkers. Zij noemden hen *ibituku*, om hun onsmakelijk bleke of rode kleur. Vreemd, die blanken aten zelfs openlijk eieren en kippen. Daardoor leken zij op hyena's of Twa's. Soms brachten die blanken zelfs ezels of varkens mee; in vergelijking met hun edele koeien was dat ridicuul.

Een oude man nam nu het woord. Door stemverheffing en juist geplaatste stiltes deed hij het publiek ogenblikkelijk zwijgen. De man vertelde *ibitekerezo*, historische verhalen.

Rond hem vormde zich een groep, die gedurende de avond verder aangroeide. Als de luisteraars hun bewondering uitten, zweeg de verteller of sprak hij nog zachter. Meteen was de stilte weer te snijden. Het verhaal was zo spannend, ook al kenden de meesten de afloop. De verteller praatte monotoon, snel. De blanke antropoloog noteerde de grote lijnen van het verhaal.

Dit vertellen gebeurde sinds eeuwen in dit land. Verhalen werden zorgvuldig uit het hoofd geleerd en doorgegeven. Ze waren onveranderlijk, onsterfelijk zelfs. Lange gedichten werden opgezegd door troubadours of barden. In hun verhalen verscheen de compacte wereld van Rwanda. Alles had zijn plaats, zelfs de toekomst, en die voorspelden ze graag uit de ingewanden van kuikens,

beentjes, dierenvet of boter. Wanneer iemand stierf in Rwanda, was hij altijd gedood, zo zei men, en meestal door gif.

Er waren nog andere functionarissen aan het hof. De belangrijkste en machtigste onder hen waren de *abiru*, omdat zij de geheime grondwet *Ubwiru* uit het hoofd kenden. Zo iemand was *umunyamabanga*, man van geheimen, of *umuvuguruza*, tegenspreker, omdat hij als enige tegen de wil van de koning mocht ingaan. Terwijl de oude man zijn historische verhaal vertelde, luisterden deze abiru. Zonder aandacht, met afgewende blik, met een zeker misprijzen.

Een jonge *abbé* kwam toe, in een wapperend wit priesterkleed. Zijn naam: Alexis Kagame. Beleefd groette hij, en hij zette zich bij de abiru, die hij uiterst respectvol benaderde. Hij zorgde ervoor lager te zitten dan zij. Toch praatten zij met tegenzin met hem. Abbé Kagame wisselde enkele woorden met de antropoloog. Hij keek even mee op diens blad, verbeterde vier fouten, alleen al in de eerste twee regels. Op datzelfde moment beëindigde een Tutsi-meisje haar vlechtwerk. Bijna negen maanden had ze geduldig gevlochten aan drie mandjes. Een klein mandje, een groter en een nog groter. Ze zette de drie mandjes in elkaar, dat klopte perfect. Daarop gaf haar vader de mandjes mee aan abbé Kagame, die deze aan een missionaris gaf, waarna dit verhaal echt kan beginnen.

(2)

‘Zal ik je nu wat vertellen?’ vroeg de haas met de naam Bakame. ‘Mag ik je de hele nacht wakker houden met mijn verhaal? Zelfs wie van het land van de sprookjes komt, vindt aan de paal van zijn hut een sterk verhaal. Er was eens...

Er was eens...

Wat denk je dat er was? Er waren eens honden en ratten, maar die zijn nu allemaal dood, alleen de koe en de tamboer bleven over.

‘Dan vertel ik je nu,’ zei de haas, ‘dan vertel ik je nu het verhaal van een held, of van een koning, dat kan ook, en het grote zwarte Niets nestelde zich vlak bij de afgrond, en de wind rukte het los, maar de sperwer begon muziek te spelen, de kameleon floot en

Moeder kraanvogel begon te dansen op de klanken van de citer *inanga...*

Er was eens...

Habaye bo...

Ergens in het Brusselse. Er waren eens drie mandjes die arriveerden in Louis' ouderlijke huis. Op zondagmiddag had zijn vader de mandjes gekocht op een missietentoonstelling. Feestelijk aangekleed was de parochiezaal op de dag des Heren. Wit-gele en wit-blauwe wimpels. Er hingen overal foto's van lachende zwarten, hand in hand, met heldere ogen en eindelijk goed gekleed door de zorgende blanke. Louis' moeder vond de mandjes exotisch en ze pasten zo mooi in elkaar.

'Waar komen deze mandjes vandaan?' vroeg zij.

'Uit Afrika', antwoordde de vader.

'Ja, vanwaar precies?'

'Van Congo of Burundi', twijfelde hij. 'Of van Rwanda.'

Louis' moeder zette de drie mandjes op de kast in de woonkamer. Daar rustten ze uit van de inspanning van de verre koloniale reis. De volgende dag werd in een magazijn aan de overkant een kolossale machine uitgeladen. Minstens twee huiskamers groot was die, vol loodzwaar raderwerk en metalen rollen. Een looimachine bleek het te zijn. Een besnorde Duitse monteur liep erbij en gaf de instructies. De weken daarna arriveerden nog blauwe tonnen, hermetisch afgesloten. Toen ze geopend werden, steeg een geur van verderf en zout eruit op. Kort daarna werden de witgekalkte ramen aan de straatkant schoongewassen. In rode letters verscheen: 'Dierenhuiden te koop'. Schapenvachten en koeienvellen, zwartbont en roodbont, lagen ordelijk op stapels in de etalage. Een wonder: dat uit het smerige, bloederige slachten en looien zo iets zachts en soepels kon worden vervaardigd.

Die eerste nacht gebeurde het. De twaalfjarige Louis sliep in. Er was eens...

Er was eens...

Habaye bo...

Op onverklaarbare wijze werd de jongen overgoten met Rwandese woorden die onzichtbaar uit de drie mandjes opstegen. Ie-

mand was blijkbaar Rwandese spreekwoorden – *imigani* – in Louis' lichtjes openstaande mond aan het gieten. Zachtjes werden Rwandese zinnen op zijn oogleden gelegd en erin gezalft. Iemand smokkelde ze in zijn oren. Louis wist niets hiervan, alleen was hij 's morgens bekap.

'Hoe heb je geslapen?' vroeg zijn moeder opmerkzaam.

'Goed', zei het kind, maar hij voelde dat het niet klopte. Louis was dodelijk uitgeput, maar herinnerde zich geen enkel Rwandees woord. Iets soortgelijks gebeurde in een volgende droom twee weken later. Louis droomde dat zijn hoofd naar achteren werd gekanteld. Hij zag boven zich een vage lichtbron. Stond hij of lag hij? Gewichtloos lag hij neer, beklemd en opgesloten in zichzelf. Hij kon nu alleen maar ademen en ontvangen, en net als in de vorige droom werden lange reeksen Rwandese woorden in hem gesmokkeld. Het was een lang en allerm minst kindvriendelijk dictée. De bron van dat Kinyarwanda waren de drie mandjes op de dressoirkast in de woonkamer.

Vanaf dat moment kreeg hij elke maand twee of drie Rwandese dromen. Hij leerde in de volgende droom hoe in deze taal klinkers en medeklinkers elkaar volgen. Het Kinyarwanda splitst anders: woorden of lettergrepen eindigen altijd met een klinker. Het woord Rwanda bijvoorbeeld splitsen zij niet als 'Rwan-da', maar als 'Rwa-nda'. Een vreemd woord als 'Bergman' wordt 'Be-ri-gi-ma-ni'.

'Ryckmans' wordt 'Rekimansi', 'Gouverneur' wordt 'Guvuruni'.

'Stanislas' spreek je uit als 'Sitanisilasi'.

En 'België' wordt 'uBubiligi', 'Europa' wordt 'uBulayi'. En de r en de l zijn hetzelfde.

En 'pas op' wordt 'gasopo', en 'potverdomme' wordt 'furudomo'.

(3)

'Dit is een roman natuurlijk', zo zei de haas Bakame. Maar we hebben ook veel aardrijkskunde en geschiedenis nodig om enigszins te begrijpen hoe mandjes uit Rwanda iemands hoofd 's nachts op hol doen slaan. Rwanda ligt in het Grote Meren-gebied in het cen-

trum van Afrika, op een hoogvlakte samen met Burundi. Het is een hoogplateau met bergen, heuvels en uitgedoofde vulkanen. Het land ligt net onder de evenaar en grenst aan Oeganda, Congo, Burundi, Tanzania. Gesteld dat dat iets zegt: het land is iets kleiner dan België.

Ontdekkingsreiziger Stanley citeerde in *Through the Dark Continent* een Arabische handelaar: 'De Wanya-Ruanda zijn een groot volk, maar ze zijn hebzuchtig, kwaadaardig, niet loyaal en compleet onbetrouwbaar. Ze hebben nooit een Arabier toegestaan om handel te drijven in hun land.' Door zijn sterke militaire organisatie wist Rwanda in het verre verleden de Arabische slavendrijvers buiten te houden. Ook daardoor werd Rwanda pas laat gekoloniseerd. Het land functioneerde blijkbaar al eeuwen als een krachtige, onafhankelijke staat. Maar in Europa, op de Conferentie van Wenen, werd Afrika onder de mogendheden verdeeld. Rwanda en Burundi werden toegewezen aan Duitsland.

In 1892 betrad Oscar Baumann als eerste blanke Rwanda. Twee jaar later doorkruiste graaf von Götzen het land van oost naar west. Spontaan moest hij denken aan Zwitserland. Hij was erg onder de indruk van de Rwandese koning, een grote Tutsi met immense kuddes koeien. Na hem kwam Kandt, dokter, dichter en predikant, als eerste Duitse resident. In juni 1898 richtte hij zijn kamp op. Op de heuvel tegenover hem zag hij de inboorlingen druk bezig met hun koeien, zo noteerde hij over hun ontmoeting. Twee uiterst lange Tutsi's kwamen hem bezoeken. Kandt gaf hun katoenstof en kleren. Borduurwerk en klatergoud aanvaardden ze niet. Er kwamen ook Hutu's bij hem om levensmiddelen te ruilen, maar de Tutsi's achtervolgden en sloegen de Hutu's.

Haast gelijktijdig met deze Duitse ontdekkingsreizigers arriveerden de Witte Paters in Rwanda. Hun missie: de kerstening van Afrika. Zij leerden onmiddellijk de taal en beschreven dit volk voor het eerst in hun boeken. Deze geestelijken heetten Pagès, Brard, Schumacher, Delmas, Pauwels, Van Overschelde. Lyrisch waren ze over de bewoners. Zo schreef Van Overschelde in *Bij de reuzen en de dwergen van Ruanda*: 'Drie rassen die zozeer van elkander verschillen dat men in de meeste gevallen reeds op het eerste

gezicht van een neger kan zeggen tot welk ras hij behoort.' Hij had het over de mysterieuze verschijning der Batutsi als 'deze prachtmensen, als de adelstand van het negerras'. Ze waren als 'verkapte blanken', en dat was als compliment bedoeld. Hij noemde hen voornaam, fier en zelfs hooghartig, roemde hun ingeboren heersertalent. Czekanowski merkte in zijn *Forschungen* op dat Tutsi's fijnere zintuigen hadden, omdat ze meer walgden van de geur van de Europeanen. Ja, laten we nu meteen alle klassieke clichés maar noemen van Tutsi's, Hutu's en Twa's. We waren toch al bezig met het citeren uit oude teksten.

De Tutsi's waren lang, hadden een langwerpige gezicht met een scherpe neus en kin, en steil haar. Europeanen noemden hen Hamitisch, en zij kwamen uit de Hoorn van Afrika, Ethiopië. De huid van Tutsi's werd koper- of olijfkleurig genoemd, en zij hadden fijne gewrichten, verzorgde handen. Zij waren de herders. Deze Tutsimannen kweekten langhoornige koeien en voedden zich met bloed en melk van hun dieren. Ze waren bekend om hun danskunst, welsprekendheid en herderspoëzie. Albert Van Hoeck, een Belgische ambtenaar, noemde de volgende typische Tutsi-deugden: onder hevige beschimpingen het hoofd koel houden, uiterlijk steeds beleefd blijven, beminnelijk maar lichtjes misprijzend neerkijken op de minderen, een meerdere nooit iets rechtstreeks weigeren.

De Twa's waren veel kleiner, zij waren *pygmoïden*. Ze woonden in het oerwoud en gingen op jacht. Ze bakten potten, waren goede dansers en zangers, en ook beulen aan het koninklijk hof.

Maar de onmiskenbare meerderheid van het land waren de Hutu's. Zij werkten op de akkers. Zij waren donkere types met een rond gezicht, platte neus, dikke lippen, hoekige kin. Zij waren de boeren. Zij waren kinderlijk en waren makkelijk te kerstenen, zo schreven de paters. Zowel Hutu's als Tutsi's keken neer op de Twa's.

Wat deze eerste blanken ook nog opviel: dit volk maakte geen maskers, maar wel citers die inanga werden genoemd, en trommels, en voorts hadden ze alleen de vertelkunst en de bescheiden kunst van het vlechtwerk.

Mandjes van een missietoonstelling, ja. Na enkele maanden was Louis' verstand voldoende opgerekt en hield dat slordige, nachtelijke binnengieten van Rwandese woorden op. Nu werd de dromende Louis verplicht aan een klein bureautje te zitten. Het was in een donkergroen geschilderde kamer. Er hing een ingelijste borduurlap met de tekst '*Imana ibabire*'. Wat dat betekende? Louis wist het niet. Voor hem lag de *Introduction à la conjugaison des verbes rwandais*, een geniete brochure van abbé Alexis Kagame, gestencild in Astrida in 1962.

Eerste les, de infinitief. Herkenbaar aan *ku* of *gu* voor de stam, met de tussenvoeging *ta* voor de ontkenning.

Ku-rira, huilen.

Ku-ta-rira, niet huilen.

Dromend leerde Louis Rwandese werkwoordjes zoals: verzorgen, drinken, gehoorzamen, zich slecht voelen, roepen, respecteren, liegen, zingen, stelen, thuiskomen, geslepen zijn. De woorden die abbé Kagame in zijn boekje als voorbeeld gebruikte, vond Louis opmerkelijk. Hij vroeg zich af of ze iets specifiek zeiden over Rwanda. Zoals in dit lijstje: een kledingstuk naaien, terugkomen, eindigen, zwemmen, luisteren, haten, spreken, wurgen. Waarom juist deze werkwoorden? Waarom stond bijvoorbeeld 'haten' ertussen? En 'wurgem'? En 'stelen', 'liegen', 'geslepen zijn'?

Wanneer Louis ontwaakte, bleef nooit iets van deze droomlessen over als bewuste herinnering. Maar in de daaropvolgende droom bleek alle ingestudeerde kennis wel degelijk voorgoed verworven. In een volgende les werd het verbuigen van werkwoorden complexer wanneer *le pronom personnel conjugatif* werd toegevoegd. Abbé Kagame instrueerde de dromende leerling Louis: 'De Rwandese taal bouwt verder aan de stam van een werkwoord, maar maakt onderscheid tussen de originele vorm, de welklinkende vorm en de gebruikte vorm. De p wordt bijvoorbeeld verzacht tot h.'

Louis knikte, zijn lippen bewogen mee in zijn slaap. Hij blies de p snurkend aan.

‘Elk woord is een ingewikkelde puzzel, die begint bij een werkwoord, en met allerlei voor-, tussen- en achtervoegsels kun je er substantieven van maken. Tot tien verschillende. Er zijn tien klassen van woorden’, dicteerde Alexis Kagame. ‘Dit is erg belangrijk om de meervoudsvorm te maken. Je hebt bijvoorbeeld de Twa, de Hutu, de Tutsi.

De Twa is *umutwa*, de Hutu *umubutu*, de Tutsi *umututsi*.

De Twa’s zijn *abatwa*, de Hutu’s *ababutu* en de Tutsi *abatutsi*.’

Louis leerde de tien klassen van woorden die telkens andere meervoudsvormen hadden. Leenwoorden veranderen daardoor helemaal in het Kinyarwanda: ‘club’ wordt *ikirabo*, en in het meervoud *ibirabo*. ‘Shirt’ wordt *isbati*, meervoud *amasbati*. Louis verzamelde steeds meer Rwandese werkwoorden: inzaaien, straffen, weten, beschuldigen, meten, laden, schrikken. Hij studeerde zijn eerste werkwoordtijden.

Ku-niga, wurgen.

Niga, wurg.

Niga, ik wurg gewoonlijk.

Waarom werd ‘wurgten’ nu opnieuw gebruikt als voorbeeld? Louis zuchtte diep in zijn slaap. In de volgende lessen greep de tijd in op het werkwoord zelf, maar met veel grotere complexiteit dan in Europese talen. Binnen de werkwoordsvorm verschenen tijdspartikels.

A, in bepaalde omstandigheden.

Ra, tegenwoordig.

Ara, in een ver verleden bezig zijnde met.

Racya, tegenwoordig nog bezig zijnde met.

Gi, in die tijd bezig zijnde met.

Ga, gelijktijdig bestaande.

Li bu, een beetje meer vandaag.

Za, in een verre toekomst.

Al die tijdnuances waren meervoudig en complex. Voorbeeldig blokte Louis ze uit het hoofd in zijn Rwandese dromen. Elke les werd gevolgd door oefeningen.

Nkunda abantu, ik houd tegenwoordig van de mensen.

Na KU i kunda werd *nakwikunda*, ik zou van me kunnen houden.

Ua KUi baza werd *wakwibaza*, je zou jezelf kunnen ondervragen.

Tegelijk werden de Rwandese werkwoorden meerduidiger. Soms had je korte zinnen nodig om de betekenis ervan weer te geven. Louis leerde werkwoorden als: een oor aanraken, in de val-leien lopen, 's ochtends jagen, zwijgen omdat men bidt, de ouders gehoorzamen, spreken tot een mens, werken uit angst, werken voor een ander, werken voor geld. *Gu-paapiira* betekende bijvoorbeeld: alle middelen, hoe hopeloos ook, gebruiken om zich te verdedigen. Ondertussen verscheen achter deze veelheid van werkwoorden, op de oude bevlekte stencils van abbé Kagame, iets weids, iets nieuws. Het biologeerde hem. Een ouderwets roodfluwelen gordijn, als in een katholieke theaterzaal, werd opengetrokken. Daar lag het land van duizend heuvels als twee handpalmen open.

(5)

In de jaren zeventig waren vrijwilligers in België overal druk in de weer met dia's, persknipsels, voordrachten, brochures van Broederlijk Delen. Ach ja, de ontwikkelingshulp. De armen in de derde wereld. Geregeld had men het over Rwanda als voorbeeldig katholiek land. Deze folders en collectes ontgingen de jonge Louis volledig, ook al kreeg hij bij elke droom opnieuw een zwaar Rwandees infuus. Waarom dit gebeurde? Was er een plan? Slechts dit was bekend: het begon toen drie Rwandese mandjes in hun huis verschenen. Nu kwam in Louis' dromen een zwarte man de kamer binnen. Hij zei: 'Het is tijd voor de verzinsels', en pookte het houtvuur op. Hij ging tegenover Louis zitten en zei: 'Ik vertel dat ik je een verhaal vertel, er was eens...

Er was eens...

Habaye ho...

Louis was al zacht aan het snurken, hazen kruisten zijn pad. En aangezien een verhaal in Rwanda altijd begint met vreemde aankondigingen, fluisterde de verteller nu: 'De buulbuul vroeg: "Is dat zo?" En de babbelvogel antwoordde: "Zo is dat."

Of de haas Bakame riep: "Hé honingzuiger, je hebt zo'n lange snavel?"

En de honingzuiger antwoordde: “Dat is om het bier van de koning op afstand te kunnen proeven.”

Louis grinnikte in zijn slaap. De zwarte verteller naast hem fluisterde vaderlijk: ‘De kwikstaart verdween in de pas gekiemde sorghum en riep: “Het bier van mijn schoonmoeder is al klaar om te drinken.”’

Gedurende twee of drie jaar luisterde de dromende Louis naar vierhonderd, misschien vijfhonderd Rwandese verhalen, legendes, sprookjes. Soms ook grepen pientere jongetjes hem in de nacht bij zijn pols, en een enkele keer was het een vrouw. Vrouwen en kinderen praatten helderder, merkte Louis. Als mannen spraken, vielen de tonen uit de woorden weg. Op een bepaald moment begon Louis ook het ritme in de woorden te begrijpen. Zoals een liedje was dat, met hoogten en laagten. Het was in het Kinyarwanda mogelijk woorden te zingen zonder ze uit te spreken. Louis leerde zelfs Rwandese woorden fluiten.

Hij leerde de verhalen van de sluwe Semuhanuka, de kwaadaardige Nyirarunyonga en de slimme haas Bakame. De verhalen en fabels beschreven geen emoties, gebruikten amper bijwoorden of adjectieven, en soms bestonden zinnen bijna volledig uit werkwoorden. Ze waren vol actie en zonder moraal. In deze dromen was Louis Wie-klaargemaakt-wordt-voor-nieuwe-opdrachten. Hij was Hij-in-wiens-huis-een-nieuw-mens-is-geboren. Niemand wist hiervan, vooral hij niet, en misschien was dat gewoon om hem te beschermen.

Want er was zo eens...

Habaye bo...

...er was eens een kind geboren, en God zelf deelde bij de geboorte reeds mee aan de ouders dat het kind zou sterven door zijn tong. Daarop verboden de ouders hun kind te spreken. Als jongeman had hij nog steeds geen woord gezegd. Toen hij op een dag terugkwam van het hof, kwam hij God tegen, die zwaar discussieerde met de Dood. De Dood klaagde dat God hem slechts oude mannen en vrouwen gunde. De jongeman wilde meteen bemiddelen: hij was het eens met God, maar stelde voor dat de Dood

slechts af en toe een jong mens zou nemen. Meteen werd de jongeman meegenomen door de Dood.

Wat betekende dat? Misschien hield de Rwandese god niet van ongeremd spreken.

Toen Louis bijna achttien was, roffelde een zware regenbui in de vooravond op de daken. Het was een broeierige zomerdag. Bovendien klonk aan de stadsrand het nerveuze geloei van koeien die gemolken wilden worden. Dat geluid kwam normaal zo ver niet, maar nu drongen zachte echo's daarvan diep in de straten van Brussel. Door deze Rwandese constellatie ontsnapte aan Louis' mond een compleet betekenisloze zin.

'Ngiye kubaciira umugani wa Rubinyuza rwaabinyuje Imana.'

Dit was loepzuiver Kinyarwanda, zij het in de oude spelling. Zelf dacht Louis dat hij onzin uitkraamde. Onmiddellijk volgden nog vijf andere zinnen. Die nacht kwam de haas Bakame hem meedelen: 'Jij mag in geen geval nog Rwandees spreken. Het is te vroeg om je te zeggen waarom. Dit is een ernstige waarschuwing.'

Met zijn kaken stijf op elkaar droomde Louis dat hij wilde roepen, maar het niet kon. Rwandezen roepen niet, dat is duidelijk. Bevend werd hij wakker. Even zag hij zwarte vlekken op zijn handen verschijnen, vlekken die snel weer verdwenen. Verdwaasd keek hij naar buiten. De nacht in de stad was vochtig en nevelig. Zonder dat Louis het wist, trok de Rwandese god Imana lijnen rond hem. Hij vlocht Louis zoals een Rwandees meisje een mandje. Overdag dwaalde deze god overal over de globe, maar 's nachts rustte hij op de mooiste plek ter wereld. En dat is Rwanda, en daarvoor maakte Louis zich klaar. Er was een plan.

Louis studeerde 's nachts verder aan zijn fabels en legendes. Er bestaan daarvan vibrerende armada's, eindeloze eskaders die wachten om verteld en herhaald te worden. Bijvoorbeeld: een jager achtervolgde een klein dier, dat plots tot hem sprak...

Of: er was eens een rijke man die...

Of: een koning hoorde twee mensen redetwisten...

En: op een dag voelde een vrouw dat ze niet lang meer zou leven, en ze zocht iemand die haar zou begraven als zij dood was...

Louis moest die allemaal uit het hoofd kennen. Hij leerde de fabel van de zwaluw en de pad, die van de uil en de regen, die van de jakhals en de haas. Uit een fabel leerde hij waarom de hond acht jongen tegelijk kan zogen, en de koe vier, en het schaap en de geit slechts twee, en waarom de kiekendief de haan moet haten. Louis was Diegene-aan-wie-fantastische-verhalen-werden-verteld, om ze dan zorgvuldig te verzwijgen. Kort daarna droomde Louis dat hij het vliegtuig naar Rwanda nam.

(6)

Maar eerst nog dit. Voordat de motoren het taxiënde vliegtuig naar de startbaan loodsten, om het dan aanzwellend en machtig op te zwepen en in de lucht vooruit en omhoog te gooien, vertel ik nog over de geschiedenis van Rwanda. De koning die op het eind van de negentiende eeuw heerste, was Rwabugiri, een onstuimige, zelfs wreedaardige mwami. Om koeien te roven doodde hij zonder medelijden, roeide uit met de speer, stak hutten in brand. Hij liet geen overlevenden. De Ntore waren zijn jonge Tutsi-soldaten en zij vochten Rwabugiri's oorlogen uit. Na twee eeuwen van eerdere veroveringen was Rwabugiri's koninkrijk zo groot geworden als België, maar die acquisities werden pas beëindigd toen de blanken kwamen. Opstandige koninkrijkes in het noorden, noordwesten en zuidwesten werden met de hulp van Duitse en later Belgische koloniale hardhandig geïntegreerd.

Vanaf 1916, in de vloed van de Eerste Wereldoorlog, vervingen de Belgen de Duitsers als heersers. De vicaris was toen monseigneur Classe, een Witte Pater. Hij was een huisvriend van de Tutsi-koning en hij koos resoluut voor de Tutsi's als leiders. In het oude Rwanda bestonden drie soorten chefs. De chefs van het vee en van het leger waren Tutsi's, maar de chefs van het land waren altijd Hutu's geweest. In de jaren twintig adviseerde monseigneur Classe aan de Belgische resident Mortehan om deze Hutu-chefs te verwijderen, 'om de goede reden dat de Tutsi's geboren chefs waren, zij hebben de zin voor het bevelen'. Door de Mortehanwet van 1926 reserveerden de Belgen voortaan de macht exclusief voor de

Tutsi's. 'Wij hebben het bestaande politieke geraamte bewaard', zeiden ze. 'We hebben het alleen verstevigd en verbeterd.'

Voortaan hadden alleen de Tutsi's nog de macht. Voorheen was dat anders en veel subtieler geregeld geweest. Een Hutu bijvoorbeeld kon ook Tutsi worden, als hij een veestapel met stier verwierf. En omgekeerd, een verarmde Tutsi werd Hutu. Dat veranderde toen de Belgen in 1931 de identiteitskaart invoerden in Rwanda. De Belgen dwongen nu iedereen te kiezen, eens en voor altijd: ofwel Hutu, ofwel Tutsi, ofwel Twa. Als er onduidelijkheid was: wie meer dan tien koeien bezat, was voortaan Tutsi, wie er minder bezat, was Hutu. De Twa's waren nog een aparte categorie. Wat de Duitse antropologen en de missionarissen eerder benoemden als rassen, werd nu bureaucratisch vastgelegd door de Belgen. Dit kreeg later grote politieke gevolgen. In 1933 hielden de Belgen een volkstelling: op de honderd Rwandezen waren er vijftientig Hutu's, veertien Tutsi's en één Twa.

Was er geen rasverschil? De wetenschap heeft intussen geleerd dat de categorie ras niet bestaat. Lichaamslengte bijvoorbeeld wordt bepaald door genetische aanleg en voeding in de kindertijd, en rijkdom bepaalt ook de voeding. Partnerkeuze kan ook lichaamskenmerken versterken. Het onderscheid tussen deze etnische groepen was sociaal en economisch, niet raciaal. Bovendien, het Tutsi-zijn of het Hutu-zijn werd alleen doorgegeven via de mannelijke lijn. Een Tutsi-man die trouwde met een Hutu-vrouw, kreeg Tutsi-kinderen, een Hutu-man kreeg altijd Hutu-kinderen. Nee, er waren dus geen rassen. Maar de Rwandezen begonnen zich te gedragen zoals zij aangestuurd werden door de koloniale en kerkelijke overheid. In Rwanda waren Tutsi's nu definitief en exclusief de heren, de Hutu's de vazallen. De Tutsi's profiteerden van die bevoordeling. Samen met de blanken zeiden ze dat het nooit anders was geweest.

(7)

Louis was achttien toen hij droomde dat hij op het vliegtuig stapte. Het was een Raptim-chartervlucht vol paters, zusters en ontwikkelingshulpers. Louis zat naast een oude zwarte priester. Rijzig,

groot en corpulent was hij, zijn massieve benen waren omzwachteld met verband. Het was niemand minder dan abbé Alexis Kagame du Clergé Indigène du Rwanda, hoogleraar aan de universiteit van Butare, onderzoeker aan het IRSAC, linguïst, historicus en dichter.

Louis vertelde hem direct dat hij in Kagame's handboekje Rwandese werkwoorden had gestudeerd. De priester antwoordde: 'Wij zeggen: "Wie vecht met de dagen, heeft altijd een pijl op zijn boog."'

'Wat bedoelt u daarmee?' vroeg Louis.

'Het gevecht voor het leven houdt niet op. Volgens sommigen is dat een Tutsi-spreekwoord, maar dat geloof ik niet.'

'U bent Tutsi?'

'Ik dacht niet dat je die vraag zomaar stelt. En zeker niet aan een Tutsi.'

'Maar wat betekent het?' vroeg Louis.

De priester knipoogde. Alles wat hij zei was doorspekt met spreekwoorden, raadsels en historische grapjes. Hij debiteerde, etaleerde zijn kennis. Het was alsof een oude indrukwekkende wetenschap in deze man lucht zocht. Louis was daar de toevallige bestemming van. Vervolgens sloot Alexis Kagame zijn ogen en sliep hij in. Hij gromde, pufte, snurkte. Toen Kagame twee uur later wakker werd, zei hij pedagogisch: 'De wijsheid is als het vuur. Je krijgt het van je buurman. Wij Rwandezen spannen een ingewikkeld web tussen onszelf, maar we moeten het geluk delen, omdat het ons beschermt tegen ongeluk.' Na deze kleine preek sliep hij gewoon weer in. Weer gegrom, gepuf, gesnurk.

Na acht uur vliegen kwamen ze 's ochtends aan in Kigali. Louis werd direct bedwelmd door de geuren van houtvuur, bloemen en het zweet van de Rwandezen. Terwijl de oude Alexis Kagame door toeschietende priesters uit het vliegtuig werd geholpen, sprong Louis op een grote open vrachtwagen. Iedereen schoof op voor de jonge, bleke backpacker.

Ze stootten elkaar aan. '*Muzungu, muzungu*', zo wordt de blanke in Rwanda genoemd. Een klein meisje betastte Louis' bleke voorarmen, rukte voorzichtig aan diens kleine haartjes. Deze vrachtwagen reed naar het noorden, naar de vulkanenstreek. In de voor-

avond kwamen ze in Ruhengeri. Rood bestoft stapte Louis af. Hij vluchtte voor de drukte van de mensenmenigte. Opnieuw die drukte. Louis verliet de stad en sloeg een willekeurig lavapad in, opklimmend tussen de pyrethrumvelden in een broeierig warme wind. Grote eucalyptusbomen gaven hem een bijna medicinale kracht. Het kon voor Louis niet snel genoeg gaan, steeds verder en hoger, en na een uurtje stond hij ineens voor een hut.

De hut was nog in aanbouw, ze was geheel gevlochten.

Deze hut. In de deuropening stond een stok.

Alle haren op Louis' lichaam stonden overeind. Zoiets had hij nooit eerder aanschouwd. Er was geen enkele plaats die aangaf waar het vlechtwerk van de hut was begonnen. Haar vorm was leeg en vol, tussen spanning en evenwicht. Ze was fragiel, tijdelijk en tegelijk eeuwig. Met open mond stond Louis ernaar te kijken. Hij ging even zitten, hijgend van de sensatie en de kliminspanning.

Hij ging in de hut. Boven zich zag hij de koepel van de hut. Vooral hoe het daglicht daar ragfijn gefilterd door viel. Louis was nog steeds verbouwereerd, golven van geluk stroomden door hem. Hij maakte kennis met de bouwer van deze hut. Hij was een Hutu-boer, hij heette Sebashyitsi. Het gesprek ging moeizaam, maar uiteindelijk bleef Louis er overnachten, bij de naakte kinderen rond het vuur. Hij was verward en betoverd.

's Morgens werd hij wakker, iedereen was al buiten. Hij stond op en zag hoe deze Rwandezen hun dagelijks werk verrichtten. Om halfzes waren ze al opgestaan. Dan de koe verzorgen, het huis en het erf vegen, om zeven uur werken op het veld tot twaalf, daarna eten. In de middag rustiger werk: gras snijden voor de koe, bezoeken afleggen, kleine werkjes rond het huis. Ten slotte de koe melken. Verdwaasd liep Louis daartussen, hij merkte op hoe de andere hutten overal verspreid stonden. In Rwanda zijn geen dorpen, de families leven verspreid in de hutten op de heuvels.

Waarom ze zo verspreid woonden, vroeg Louis aan Sebashyitsi.

Omdat boeren graag vlak bij hun veldjes wonen, antwoordde hij.

'Maar waar bouw je dan je hut?'

'De hut staat waar de grond het platst is', zei Sebashyitsi.

‘Waarom wonen jullie dan op de heuvels, en niet in de valleien?’

‘Omdat het boven gezonder is. In de valleien zijn moerassen en nevels. Wij willen overzicht.’

Met Sebashyitsi liep hij tot boven op de heuvelrug: een mokerslag deed hem naar adem happen. Van dat sublieme beeld van weidsheid schrok Louis zelfs wakker. Het was halfeen, zag hij op de klok. In deze droom was hij misschien maar tien minuten in Rwanda geweest, maar hij had een hut gezien die zijn leven zou veranderen. Enkele weken later liet Louis zich in een gedroomd hospitaal vaccineren tegen polio, hepatitis en buiktyfus. De injectie droomde hij, maar toch verscheen een klein rood puntje op zijn voorarm. Overdag voelden zijn kaken pijnlijk aan, omdat iedereen in zijn droom de hele tijd verwonderd ‘muzungu’ riep, en hij lachte de hele tijd vriendelijk terug.

Maandenlang droomde Louis dat hij de vlechtschema’s van deze hut moest doorgronden. Hij wilde de essentiële vorm van deze hut vatten, maar dat lukte niet. Al zijn krampachtige pogingen en ook de betovering werden in zijn onderbewustzijn opgeslagen. Omstandig liet hij zich door Sebashyitsi uitleggen hoe hij de hut gebouwd had. Eerst de grond schoongemaakt, dan een grote cirkel getrokken. Daarop een skelet van bamboe, en die basis vastgebonden met touwen van papyrus en ficusschors. De deurstijlen waren uit rode cipres vervaardigd. Met zijn vingers volgde Louis de twijgen in de doolhof van het vlechtwerk. Door het langdurig betasten van de hut ontstond langzaam de structuur in Louis’ hoofd. Tegelijk gingen de geuren ervan in hem over: eucalyptus, pyrethrum, papaja en cipres.

Misschien was dit een uiterst nutteloze wetenschap, maar een mens kan veel daarvan verdragen in zijn dromen. Tegelijk begon hij een zeker Rwandees gedrag te imiteren: het onopvallend instemmen, zijn neus ophalen, uit de hoogte neerkijken, haast als een koe neurïën. Het was wat sommigen de misprijzende blik van Rwandenzen noemen.

Vervolgens droomde hij zich per vliegtuig uit Rwanda terug. Bij het gedender van de landing besloot hij om architectuur te gaan studeren. Vijf jaar lang droomde Louis dat hij colleges volgde en

examens aflegde voor architectuur: vakken als stabiliteit & beton, kunstgeschiedenis en gevorderde wiskunde. En intussen schuimden steeds meer Rwandese verhalen door zijn hoofd: de strapatsen van haas en hyena, van raaf en koereiger, en het verhaal hoe de hond dienaar werd van de mens.

(8)

Ook gedurende zijn architectuurdromen keerde Louis terug naar Rwanda. Aan de hut begroette Sebashyitsi hem dan hartelijk, hun voorhoofden raakten elkaar voorzichtig. Intussen was de hut bedekt met fijne pyrethrumstengels. In de hut werd een klein vuur gestookt, zodat ze vanbinnen helemaal zwartgeblakerd was. Rond de hut stond een hoge haag van dichtgegroeide *umuyenzi*, snelgroeiende wolfsmelkstruiken. Ze vormde de *rugo* rond de hut, de kraal die het erf rond het huis afschermdde.

Sebashyitsi daagde Louis uit met een raadseltje: 'Ik grijp mijn koe bij haar staart en ze brengt me waar ik moet zijn.'

Louis wist het niet.

'Het pad', zei Sebashyitsi. 'En: twee koningen ontmoeten elkaar in het koninklijk paleis?'

'Zegt me niets', zei Louis.

'Twee melkstralen in een melkemmaer', zei Sebashyitsi. 'En: mijn koe graast tussen de stenen zonder zich eraan te bezeren?'

Louis hief zijn armen hulpeloos op.

'Mijn tong', zei Sebashyitsi.

Na de woordenschat en de fabels moest Louis nu blijikbaar de Rwandese raadsels *ibisakuzo* instuderen. Achtervolgd door kinderen liep hij door de pyrethrumvelden over de lavapaadjes, aan de voet van de Bisoke-vulkaan. Louis zwierf in Runaba, Bungwe, de omgeving van Kigali en Butare, Kabgayi, Byumba, Rwaza, Remera, Gisenyi, Nyundo. Dit is het wonder van Rwanda: na een heuvel komen andere heuvels. Louis wilde altijd weer verder over de slingerende paadjes. Terwijl hij snurkte, groette hij dromend de mannen en de vrouwen. Met hun hak plantten de vrouwen bonen en erwten of groeven ze de zoete aardappelen uit. Hij liet zich het verschil uitleggen tussen de gewone koeien *inkuku*, dik met korte

hoornen, en de grotere *ibigarama*, met lange hoornen en de huid in verschillende kleuren. Ten slotte de fameuze *inyambo* of edelkoeien: hoge dieren in dofzwart of roodbruin, met hoge liervormige hoornen. Deze koeien waren het meesterwerk van de Rwandese schepping.

In Ruhengeri sliep hij in de slaapzaal van de Sint-Vincentiuszusters, op een stapelbed tussen andere Rwandese reizigers. Aan de grens met Oeganda zag hij hoe herders bloed dronken van hun koeien: een man schoot een pijl in de koeienhals en tapte het bloed af in een houten fles. Hij wreef dan de wond dicht met ficus-sap en liet de koe loeien.

Louis werd steeds beter in de taal. Hij leerde plagen, uitdagen. Hij vroeg aan de Rwandese kinderen hem ook raadsels op te geven. Dat spel begon altijd met: ‘*Sakwe sakwe*, raad ’s, raad ’s.’

Waarop Louis moest zeggen: ‘*Soma*, doe maar.’

‘Ik daag je uit’, zei de knaap, ‘en als je het weet, zal ik je belonen. Wie kan er spreken zonder mond?’

‘*Ingoma*, de trommel’, zei Louis.

‘Ik verberg iets’, zei de knaap.

‘*Inkweto*, de schoenen’, antwoordde Louis.

‘Wat slik je in, maar kauw je niet?’

‘*Amazi*, het water’, zei Louis. Die raadsels kende hij al van Sebashyitsi’s kinderen bij het haardvuur. Net als grappen konden die raadsels soms makkelijk zijn, of oud en belegen, en daarom moesten zij afgewisseld worden met moeilijke, subtiele of zelfs onmogelijke. Sebashyitsi gaf hem de mooiste raadsels.

‘Wie klaagt altijd?’ vroeg Sebashyitsi.

‘*Inda yawe*, de maag’, zei Louis.

‘Wie steekt de rivier over zonder benen?’

‘*Ijwi*, de stem’, zei Louis.

‘Welke koe spreekt tot de mensen?’

‘*Igitabo*, het boek’, zei Louis.

‘Je bent bijna een echte Rwandees’, zei Sebashyitsi. ‘Maar je spreekt je Kinyarwanda als een Witte Pater.’

Witte Paters? Zij waren het fundament van de kerk in Rwanda. In Ruhengeri ging Louis vaak op pad met pater Robert Guillaume, die voor hem een kamertje fikste in hun Centre d'Accueil. Louis was ook welkom op hun Procure in Kigali, hun hoofdkantoor. Hij kwam er aartsbisschop Perraudin tegen, die daar arriveerde in zijn lichtbruine Mazda. Hij kwam verf kopen, zei hij.

Perraudin was robuust en kaal, hij was een Zwitser. Van achter zijn zware donkere bril bekeek hij nieuwsgierig en vaderlijk de blanke jongeman. Hij vroeg of Louis een klusje voor hem wilde klaren. Diezelfde middag schilderde Louis de woonkamer van Perraudin. Het was in donker boerengroen. De kleur was heftig. Elk ander licht werd erdoor opgezogen, zag Louis. Terwijl Louis in het verfvlak keek, dacht hij ineens: hoe anders werkt het licht dat door vlechtwerk gefilterd is? In dit donkergroen zat iets radicaals en nieuws, dat al het oude oploste. Toen Louis klaar was met het verfvwerk, wachtte hij op Perraudin. Hij bladerde in een boek dat toevallig op een leestafeltje lag. *Devinettes du Rwanda, Ibisakuzo* door Dion, vol raadsels. Louis verwonderde er zich over dat iemand zo systematisch raadsels kon noteren. Hoe heette die wetenschap?

Etnografie, soms ook etnologie.

Toen Perraudin binnenkwam en hem betrapte met het boek in zijn handen, vroeg hij aan Louis: 'De heuvels bedekken zich met vlekken.'

Louis wist het niet.

'De wolken', zei Perraudin. 'En: wat eet gras, maar heeft geen bloed?'

Louis wist het niet.

'De hak', zei hij. 'En: een mes dat de heuvel scheert?'

'Opnieuw de hak?' vroeg Louis.

'Jazeker, je wordt nog een echte Rwandees', zei de aartsbisschop zalvend. Ze dronken koffie. Louis hoorde uit de mond van Perraudin hun klassieke versie van het Rwanda-epos. Het was een zoet katholiek mengsel van godsdienst en geschiedenis. 'Om landen als Rwanda en Burundi te begrijpen', zei de aartsbisschop, 'moeten we terug naar mistige, Bijbelse tijden. Het verhaal van Kaïn en

Abel. Of het echt zo gebeurd is, speelt geen rol, maar er zit een kern van waarheid in. Abel was de herder, en Kaïn werkte, wroette op het land. Toen vermoordde Kaïn zijn broer.'

'Waarom?'

'Daarom. Dat is altijd zo geweest, het is het verhaal van de broedermoord. In Rwanda zijn er drie rassen: de Twa-pygmoiden, de Hutu-boeren, de Tutsi-veetelers. Vanuit Soedan zakten lang geleden de Tutsi-herders af. Bekijk toch die oude tekeningen van de Egyptische vrouwen. Dat zijn toch Tutsi-vrouwen? Die Hamitische herders waren op zoek naar weidegrond en zij splitsten zich in twee groepen.'

'Wanneer?' vroeg Louis.

'Dat weten wij niet. Maar zij die naar het westen gingen, werden de Peul, en in Rwanda vond de andere groep weidegronden bij de Hutu's, die met hun hakje eten uit de grond krabden. De brave Hutu's kenden de koe niet en keken met ontzag naar de Tutsi's, met hun koning, hun hoge cultuur en wetten. Zij werden de slaven van de Tutsi's. Het Kinyarwanda is de Bantoetaal van de Hutu's, verrijkt met vreemde herderswoorden van de Tutsi's. Maar allen geloofden zij in één god, Imana. Hun koningin-moeder leek enigszins op Onze-Lieve-Vrouw, en daardoor plakte ons christelijk geloof direct op hen. Als een magneet.' De aartsbisshop kletste zijn twee handpalmen luid tegen elkaar.

Dit verhaal met die soepele gedachtesprongen werd aan Louis verteld, terwijl hij de laatste groene verfspatten van zijn handen schrobde. Was dit verhaal historisch juist? Dat was hem niet bekend, maar het klonk geloofwaardig en positief. Overal om zich heen zag Louis de sporen van hun weldadige christelijke werk. Hij vertoefde graag bij hen als hij na lange wandelingen niet in een rokerige hut wilde slapen. Hij hield van hun koele, lege kamers. Hij vond hun ouderwetse kruisbeelden zelfs grappig en huiselijk.

(10)

Die Witte Paters kwamen ongeveer samen met de Duitsers aan in Rwanda, nog voor de Belgen, en in 1900 richtten zij hun eerste missiepost op in Save. De stichter van hun orde, Lavigerie, droeg

zijn discipelen op binnen zes maanden de taal van de inboorling te spreken, en ook het plaatselijke gezag onvoorwaardelijk te steunen. De paters bouwden kerken, hospitalen en scholen. Zij gingen in tegen veelwijverij en de heidense Ryangombe-cultus, en verkondigden het katholiek geloof. Ze voerden een kalender in met Europese heiligen. Hard werken, geld verdienen en sparen, dat moedigden ze aan. Godsdienst had voortaan te maken met promotie, opvoeding, redelijkheid. Ze leerden hun deftige kleren en Mariamedailles te dragen. Maar de paters kregen geen greep op de moraal, stelden ze vast. 's Nachts hoorden ze soms de trommels, om te melden dat ergens een koe gestolen was.

Een pater liet Louis een foto zien: 'Als men de veedief vond, was hij gegarandeerd dood. Hij werd geëmpaleerd, gespietst.' Ook al was de foto onscherp, de anatomische details spraken voor zich. 'Maar een familie die vernuftig een koe wist te stelen, of iemand die een koe verwisselde of ongezien verkocht, werd alom bewonderd. In Rwanda is de dief alleen hij die gepakt wordt.'

In de Procure hadden de paters collecties oude glasplaten met de allereerste, historische foto's van Rwandese koningen. Ze stonden daarop als magere, onhandige reuzen, hun schedel half geschooren. Na koning Rwabugiri kwam koning Musinga: een onwezenlijk lange man. Op de foto's poseerde hij met zijn familie, met witte, insectachtige antennes links en rechts van hun hoofd.

In koloniale boeken ging men uitgebreid in op Musinga's polygamie, syfilis, gruwelijke doodstraffen, zijn uitpuilende ogen en tanden. Hij werd door monseigneur Classe openlijk beschuldigd van homofilie en incest. Musinga had zijn driehonderd vrouwen en liet zich niet dopen noch bekeren. Nog erger, hij werkte niet mee aan het Belgische beschavingswerk. In 1931 namen de kerk en de staat Musinga's macht af. Hij werd afgevoerd naar Congo en zou er in 1941 sterven.

Zijn oudste zoon, Rudahigwa, amper eenentwintig, werd de nieuwe koning. Hij sprak Frans, kon lezen en schrijven, en vooral, hij was katholiek. In 1935 liet hij de Witte Paters een kerk bouwen op de plaats van Musinga's oude paleis. Op staatsfoto's verscheen Rudahigwa als een moderne Afrikaanse koning. Met zijn 1,97 me-

ter, in een perfect gesneden zomerpak, stond hij bij een helikopter of een vliegtuig. Rond hem bewogen nog steeds mensen in lange witte kleren bij hun langhoornige koeien.

(11)

Koeien, en hazen. Wij zijn in Rwanda, en de haas van de fabels is zo gewiekst om ons verder in te spinnen in zijn verhaal. Dat moet ook zo, hij is de verteller die intrigeert. Hij is zoals een vos in Europa: sluw, snel en hij wint altijd. Koeien dus.

In het oude Rwanda toonde een koe de rijkdom en de levenskracht van de herder. Ze waren er niet om op te eten, uitgezonderd de jonge stierkalveren. Zij trokken geen karren of ploegen; het idee alleen al vond de Rwandees choquerend. Nee, rundvee was zo abstract als geld, want het was inwisselbaar en verplaatsbaar. Rundvee drukte rijkdom en verfijning uit, en rond koeien ontstonden dus ingewikkelde ruil- en leensystemen. Herders gaven hun koeien aan andere herders of boeren die deze dieren verzorgden. *Ububake* is de naam van dit systeem. Zoals het in Europa ging over grond, ging het in Centraal-Afrika over rundvee. Tutsi-herders gaven een of meer koeien in bruikleen aan een Hutu-boer of een andere, armere Tutsi-herder, in ruil voor diensten. Lang geleden startte dit binnen de Tutsi-aristocratie, maar het breidde zich sterk uit onder koning Rwabugiri. Deze koning bezat enorme kuddes. Zijn koninklijke stier werd geweid door speciale hoeders. 's Nachts werd hij bedekt met een mat, gestald en zorgvuldig bewaakt. Als de koning stierf, werd deze stier gedood en het koninklijke lichaam werd in de stierenhuid op een zacht vuurtje dag en nacht gerookt.

Onder koning Rwabugiri werd de ubuhake zelf het fundament van de Rwandese maatschappij. De ondergeschikte moest gratis werken voor de chef. Onder Rwabugiri werd die uitgebreid met de *uburetwa* tot twee dagen per week. De Belgen vervolgens breidden deze verplichting uit tot de hele bevolking en legden een verplichte extra corvee van maximaal zestig dagen per jaar op, en *ikoro*, belasting in geld. Zo werd de ubuhake omgevormd door de kolo-

niale overheid tot verplichte arbeid die uitgroeide tot meer dan de helft van de werktijd.

De Hutu's hadden geen enkel verweer tegen deze uitbreiding. Wie niet werkte, kreeg zweepslagen. Veel boeren werden dagloner. Onder het Belgische bestuur kreeg de massa van de Hutu's het zwaarder te verduren dan op elk ander moment in het verleden.

(12)

Een tijdlang had Louis onverklaarbare nachtmerries, die hij zich wel scherp kon herinneren als hij in angstzweet wakker schoot. Dit waren geen Rwandese dromen meer, maar ze hadden er wel mee te maken. Louis werd gehypnotiseerd door een eindeloos opzuigend, donkergroen vlak. Zijn ogen konden hieraan niet ontsnappen. Het was donkergroen zoals de woonkamer van Perraudin. Louis stond dan op, ging naar de badkamer en knipte het licht aan. Hij schrok van zijn eigen witte vel in de spiegel. Hij ging weer slapen en werd ondergedompeld in de geluiden van een katholiek college in Rwanda. Overall waren keurig onderhouden bloementuinen, grote slaapzalen gevuld met Rwandese kinderrijkdom. In een kerk luisterde Louis naar een honderdkoppig koor van zwarte knaapjes, wiegend in wit-rode kleren. Schattig, die gouden glimlachjes, vrolijk oplichtende pupillen. De Rwandese kinderen verbaasden de paters met hun fantastische geheugen. Foutloos zeiden ze bladzijde na bladzijde op. 's Avonds voor het slapengaan vroeg de pater hun wat ze het meest misten.

'De verhalen 's avonds in de hut', zeiden ze. 'We zaten dan samen op de mat en grootvader vertelde: "Daar was eens..."'

Op dat moment drapeerde een jongen snel een doek over zijn schouders en hij declameerde: 'Er was eens...'

Iedereen zweeg, er was eens...

Habaye bo...

Er waren eens een man en een vrouw, en zij hadden vijf kinderen. Op een dag werden de ouders brutaal uit hun huis verjaagd en op een verre plaats vermoord. Toen de kinderen thuiskwamen, vonden ze de ouders niet terug. Het eerste kind verloor alle eetlust en veranderde in een lange, schrale wesp. Het tweede kind

liep rusteloos rond, op zoek naar nieuws, en dat kind werd een haas. Met zijn grote oren speurt hij vandaag nog altijd verder. Het derde kind zocht zijn ouders onder de grond en veranderde in een mol. Het vierde kind volgde het spoor van de dood en werd een bunzing, daarom stinkt de bunzing. Het vijfde kind ten slotte was het meest hopeloze. Het gooide zich in het gierstestof en de gierstpluimen bleven aan hem kleven. Van het huilen werd zijn snavel lang en gebogen, en in de moerassen hoor je hem vandaag nog altijd klaaglijk schreeuwen: de hadada-ibis.’

Op dat wonderlijke moment aan het houtvuur hoorden de kinderen de ibis klagend overvliegen. Ze rilden. De pater genoot.

Omdat dit hem te zoet en te lieflijk was, trok Louis naar het Nyungwewoud, bij de Twa’s. Hij luisterde er hoe ze polyfoon zongen. Het leven in het oerwoud was zwaar, vooral het eten van rauw, bloederig apenvlees. Op een keer berispte de Twa-vader zijn zoon, omdat die niet netjes at. Kwaad demonstreerde de vader hoe het wel moest, tot Louis eindelijk begreep dat het over hem ging. Hij was ontroerd door deze hoffelijkheid.

De dag erna kreeg Louis een zwaar abces in zijn mond. De dokter sprak van een ernstige infectie, gaf antibiotica, maar in zijn droom zwol Louis’ tandvlees verder op. Omdat het bleef groeien, sneed hij het zelf open. Hij kreeg koorts, die niet week. Een Witte Pater bracht hem achter op zijn motorfiets naar een ziekenhuis. Louis verbleef er een week, en de pater leende hem het boek van Van Overschelde, *Bij de reuzen en de dwergen van Ruanda*. Louis las er hoe Hutu’s en Tutsi’s neerkeken op de Twa’s. Die laatsten werden door de eersten honden genoemd, want ze aten apenvlees, haastig en uitgehongerd, met de mond open, zodat iedereen het zag.

Louis las dit allemaal met open mond. Het boek scherpte zijn interesse voor etnografie. Door zijn architectuurstudie begon hij Rwandese voorwerpen ook anders te bekijken. Ze kwamen hem abstracter voor. Zelfs kleine objecten kon hij zien als kamers, zalen, gangen, theaters. Voortaan had Louis op zijn tochten altijd een meetlat en meetlint bij zich, en een notitieboek waarin hij zijn observaties verzamelde.

In juli 1981 vroeg hij de Twa's de namen van hun kalebassen. Louis noteerde *igisabo* voor de kalebas om melk tot boter te klonteren, *igikunga* voor melk, *igicuma* voor bier. Met de *umumuma* gingen de kinderen water halen. In Shyorongi liep hij met een Twa-vrouw de vallei in. Daar hakte zij een grote klomp klei bij elkaar. Bij haar hut kneedde de vrouw de logge klomp. Ze boetseerde en verstevigde die met kleireepjes. Vervolgens masseerde ze de wanden tot ze licht en dun waren. Met natte verse bladeren en een kalebas maakte ze die soepel en glad. Dan liet ze de kruik in de zon drogen en bakte ze die af in het vuur. Geduldig zat Louis de hele tijd naast haar. Hij vroeg zich af: wat is het verband tussen de kruik en haar handen? Bepaalt onze lichaamslengte wat wij maken? Misschien ook wie wij zijn? Louis vroeg of hij haar hand mocht meten. Dat mocht. Hij duwde haar kleine vuile hand voorzichtig neer op de grond. De hand voelde aan als een dood voorwerp. Toen kocht hij de kruik van haar.

In die tijd logeerde hij in een kamertje van het bisdom in Ruhengeri. Af en toe kocht hij nog meer voorwerpen en hij sloeg die daar op. 's Avonds tekende hij de voorwerpen na op millimeterpapier. Een grotere kruik kocht hij in Kampanga, en opnieuw mat hij de hand van de maker. Toen hij terug in Shyorongi was, kocht hij een kleine kruik en een elegante Tutsi-pijp van een oude man. Zijn haar was geel als zijn tanden, hij had een vies gescheurd jasje en zijn kruik was prachtig. Louis noteerde ook zijn lichaamslengte.

In Ruhengeri kocht Louis een mes *indiga*, een mes *umushyo* om gras te snijden, in Butare een stoel *intebe* en in Runaba een houten kom *imbebe*. Telkens ondervroeg hij de makers ervan en maakte hij minutieuze tekeningen van de voorwerpen op millimeterpapier. Met Chinese inkt, wrijfletters en correctievloeistof knutselde Louis een boek in elkaar. Hierin toonde hij de dagelijkse kunst van de Rwandezers. Het ging hem om het geduld, de ernst en het vakmanschap van het alledaagse leven. Met architectenletters noteerde hij op de kaft *Vaardigheden van de Rwandezers*. Architectenletters? Ja, want intussen behaalde Louis het diploma van architect.

Louis had een zwak voor vlechtwerk. Het begon met die hut natuurlijk, maar in augustus 1982 kocht hij op de markt in Bungwe

een eerste mandje met daarop een pijlmotief. Hij bewonderde hoe een Tutsi-meisje maandenlang aan dat kleine mandje werkte. Geduldig en ogenschijnlijk gedachteloos vlocht ze met fijn gras en moerasgras. Als een trage meditatie, zoals mieren werken of vogels zweven, en tegelijk maken ze toch hun wiskundige berekeningen. De sierlijke mandjes noemde zij *inkondwe* of *uduseke*, ze waren eerder sierlijk dan nuttig. Het fascinerendste eraan was dit: op de mandjes stonden telkens weer andere geometrische motieven in zwart of rood, en elk motief had een andere naam. Louis wilde al die patronen verzamelen, hij wilde weten hoe ze de rode kleurstof maakten.

‘Van het bloed van koeienteken’, zei het meisje.

‘En zwart?’ vroeg Louis.

‘Van het roet van houtskool.’

Met kopspelden zette het meisje een verticaal koordje op het vlechtwerk om het motief vast te leggen. Louis telde de strengen met haar mee en noteerde. Louis vroeg zich af: wat is de verhouding tussen de mand en de vlechtende hand? Hij nam de fijne, donkere vingers van het meisje en legde die op een blad papier. Met potlood trok hij de contouren over. Urenlang keek hij toe, om het motief op het mandje te zien verschijnen. Het was zuiver, onthecht, zoals men wiskunde in muziek vermoedt.

In zijn boek *Vaardigheden van de Rwandezes* begon hij een apart hoofdstuk, genaamd ‘Motieven’. Een vlechtmotief werd bijvoorbeeld ‘de pols’ genoemd, omdat het de rechte hoek van een pols vormde. Een ander motief was ‘twee jagers’: twee lijnen die links en rechts uitwaaierden en dan weer samenkwamen. Alsof twee jagers de velden in gingen, elkaar verlieten en terugvonden. En verder: *amababa*, vleugels van vogels, *ibigobe by’urusi*, golven van het meer, *amabembe*, hoornen van koeien.

Louis noteerde alles wat zij zeiden. Bij andere motieven als *imphuga* en *amaraza* konden de vlechtsters de betekenis van het woord amper nog benoemen. De motieven waren hier alleen nog abstracte hoekjes, haakjes, vlakjes. Van *amatana* kon een Tutsi-vrouw alleen zeggen dat het meervoud was van *itana*. Van andere motieven zei ze dat de betekenis vergeten was.

‘Vergeten door wie?’ vroeg Louis.

‘Door ons allemaal’, zei de vlechtster.

Die namen waren alleen nog kleine lettergrepen. Als takjes, stokjes, knookjes van de taal. Het was alsof hij daarin de oorsprong van de taal naderde, en misschien kwamen deze motieven gewoon uit spel voort, de abstracte verbeelding van vlechtsters die iets maakten voor iemand die ze in gedachte hadden?

In zijn verbeelding wiegden die woorden met hun heupen. Ook al kon hij de kwikzilveren betekenis ervan niet vatten, hij bleef doorvragen. Louis stelde vast dat iets mooier werd als hij de betekenis ervan niet scherp kon benoemen. Hij maakte hetzelfde mee bij een plechtige veeoverhandiging. Mannen zaten in een vierkant, de vrouwen daaromheen. Ze waren met hun vijftigen, en dronken sorghumbier met rietjes uit een grote aarden kruik in het midden. Ze keuvelden en aten. Een mooie koe werd binnengeleid. Een dichter kwam naar voren om het dier poëtisch te bezingen, terwijl het geborsteld werd met hard gras.

Wat gebeurde hier? Louis begreep het niet.

Volgens de oude traditie was de koe-gever de meerdere en hij bood bescherming aan de mindere, in ruil voor diensten. Dat was de ubuhake. Maar die was toch al lang afgeschaft? Toch werden in Rwanda nog altijd koeien geschonken.

Blijkbaar gaf soms de meerdere een koe, en soms ook de mindere. Het ging blijkbaar over een onevenwicht in de relatie, die hersteld werd door een koe te geven. Was de een succesvoller dan de ander en wilde hij daarmee de ander niet storen? Of was het uit vriendschap, tussen twee mannen of families? Louis voelde hoe rond die gegeven koe een wereld bewoog en verschoof. Het bracht mensen samen die eerder elkaars gelijken waren of wilden zijn. Louis genoot mee van het bier en de plechtige poëzie. Hij soesde weg in die sfeer van bescherming en wederkerigheid. Hij trachtte het voor zichzelf te benoemen, maar kon het niet. Hij dronk te veel van het sorghumbier. Plots vielen enkele harde woorden. Drie mannen stonden op uit de kring en liepen boos weg. Een draaide zich nog om en riep: ‘Feodalen!’

Daar was de haas Bakame weer. Hij leek zo aandachtig en geraffineerd, en nu zei hij: 'De weduwvogel heeft zachtjes gepikt en alle kleine vogels zijn bronstig geworden.'

In de jaren vijftig en kort ervoor was in de Rwandese scholen een nieuwe, brede Hutu-elite ontstaan. Het waren onderwijzers, klerken, mannen die kleine werkzaamheden verrichtten in de steden. Allen verzetten zich tegen de vanzelfsprekendheid waarmee alleen aan Tutsi's het talent voor leiderschap werd toegeschreven. Hun armoede zagen ze als het gevolg van een onrechtvaardig systeem: een minderheid heerste over een meerderheid. Ze zagen ook het beroemde symbool van hun land, de trommel Karinga, zoals die echt was: een vies, oud object, met daarop de trofeeën van overwonnen vorsten. Trofeeën? Deze ibikondo, afsnijdingen, waren de afgesneden genitaliën van hun illustere voorvaders, de Hutu-koningen *babinza*, die door Tutsi's altijd rebellen waren genoemd. Hun gerookte testikels zaten aan de trommel vastgekoekt met stierenbloed. Kon de vernedering groter zijn? Was dit ook hun Rwanda?

In de jaren vijftig kreeg het oude pachtsysteem ubuhake een scherpe, politieke betekenis. Er kwam algemeen protest van de Hutu's. In 1954 schafte mwami Mutara de ubuhake af, maar veel veranderde daardoor niet. Overal in het Zuiden braken revoluties uit en klonk de roep om verandering, bewustmaking en democratie. Vanaf 1954 kwam in Rwanda een Hutu-beweging op tegen de verplichte corvee en discriminatie in de scholen, voor een scheiding der machten en voor een uitgave van geschreven wetten. Nieuwe partijen ontstonden in Rwanda. Het *Manifeste des Babutu* verscheen in 1957.

Koning Rudahigwa weigerde daarop in te gaan. Alles veranderde dan in 1959, toen aartsbisschop Perraudin zijn herderlijke vastenbrief *Super omnia caritas* in de kerken liet voorlezen. De kerk, die altijd systematisch de Tutsi's bevoordeeld had, koos plotseling voor de Hutu's. De kanteling kon niet groter zijn: de kerk kwam op voor de onderdrukte Hutu's, nadat ze hen zelf jaren mede had onderdrukt. Perraudins naaste medewerker was Gré-

goire Kayibanda, een Hutu uit Gitarama. Hij zou de eerste president worden.

Koning Mutara Rudahigwa werd steeds bitterder en verzette zich tegen de democratisering. In juli 1959 reed hij met zijn auto naar Bujumbura om er te kijken naar de film *De vrijberen van het Woud* van Leopold III. De dag erna ging hij naar het hospitaal om er zijn lijfarts te zien. Die gaf hem een injectie, de koning zakte in elkaar en stierf. Het gerucht ging dat hij vergiftigd was, maar men zei ook dat hij stierf na een allergische reactie. Op zijn begrafenis werd meteen zijn halfbroer Ndahindurwa aangewezen als opvolger. Die zou maar twee jaar regeren.

De verandering was nu niet meer tegen te houden. In november 1959 werd een Hutu-chef afgeranseld door Tutsi's. Overal kwamen de Hutu's in opstand. Hutu-bendes vermoordden enkele honderden Tutsi's, en de Tutsi's werden overal opgejaagd. In 1960 kwamen er gemeentelijke verkiezingen, die de partij Parmehutu overtuigend won. Begin 1961 was er een massabijeenkomst in Gitarama. Het werd 'de coup van Gitarama', waarbij de Hutu's nu de oude kaste vooral snel wilden verwijderen van de macht. In september 1961 kwamen er nationale verkiezingen. Tachtig procent stemde voor Parmehutu, ongeveer evenveel tegen de monarchie. Rwanda werd nu officieel een land geregeerd door Hutu's. Ongeveer driehonderdduizend Tutsi's vluchtten naar het buitenland. De Belgische koloniale overheid steunde onomwonden Parmehutu en Perraudin. Zij wilde snel een christendemocratie oprichten.

De Belgen vervingen onmiddellijk alle Tutsi-chefs en -souchefs door Hutu's. Het koningschap werd officieel afgeschaft. Negen maanden later werd het land onafhankelijk, op 1 juli 1962. In zijn speech toonde president Kayibanda zich erg dankbaar jegens de Belgen. Hij sprak niet meer van Belgische kolonisatie, maar alleen nog van de Tutsi-kolonisatie.

In de volgende jaren werd het leven beter voor de meerderheid in Rwanda. Er was vooral minder geweld. Er werd herbebost, moerassen werden drooggelegd en grootschalige theeprojecten opgezet. In 1965 werd Kayibanda herkozen met 98,3 procent van

de stemmen. Hij was de vader van de natie, welgeliefde chef, verlichte gids. Aartsbisschop Perraudin stond aan de zijde van deze Hutu-president.

In 1963 vielen vanuit Burundi vijftienhonderd slecht bewaande Tutsi's het land binnen. Zij werden terroristen genoemd, maar soms ook vluchtelingen of bannelingen. Het leger van Kayibanda kon hen ternauwernood terugslaan. Kayibanda stuurde zijn medewerkers naar de prefectures om de zelfverdediging te organiseren. Zelfverdediging? In 1963, 1964 en later ook in 1973 spoelden hevige golven van geweld tegen Tutsi's door het land. Het geweld richtte zich tegen Tutsi-leerlingen, Tutsi-functionarissen, ook tegen gemengde huwelijken. De represailles in 1963 en 1964 kostten het leven aan tien- à veertienduizend mensen. Deze crises volgden telkens hetzelfde schema: Tutsi-vluchtelingen wilden uit het buitenland terugkeren, ze pleegden een moord of een aanslag, waardoor de rivaliteit tussen Hutu's en Tutsi's binnen Rwanda werd aangescherpt. Onmiddellijk volgden represailles tegen de binnenlandse Tutsi's, die beschikbaar waren voor wraakneming. Telkens stroomden duizenden Tutsi-vluchtelingen naar omringende landen.

(14)

Louis' dromen waren niet het flauwe, toevallige schimmenspel waaraan wij gewone dromers zijn overgeleverd. Het was een doorgedreven, jarenlange studie. Louis kreeg de dromen vaak als het 's nachts regende, omdat regendruppels hetzelfde klinken als het gepluk aan de inanga. Het gebeurde ook als buiten houtvuurgeur in de lucht hing, als onweer dreigde en als een goederentrein in de verte passeerde met zijn tamboergeroffel.

In de slaapkamer van de dromende Louis verscheen boven zijn bed de hut van Sebasyitsi. Louis stond op en ging naar buiten. Hij was meteen in zijn gedroomde Rwanda. Bij de hut zat hij toe te kijken hoe gasten aankwamen. Zij kuchten, maakten wat onbestemd lawaai om zichzelf aan te kondigen. Dat moest zo. Je mocht ook nooit zomaar naar binnen kijken in een huis, wist hij. Elke opening in Rwanda was schaamtevol. Zoals men de mond

afwendt als men spreekt. Zoals een steen op de bodem van een korf moet blijven liggen, zo zijn er dingen die geheim moeten blijven. Welke? Dat kunnen wij nog niet zeggen.

Louis wilde meer weten van Sebashyitsi: hoe oud hij was? Tweeenvijftig.

En zijn vrouw Bazyanba? Zesenvieftig.

En waar in de hut waren hun negen kinderen geboren? Hoe droegen zij een kind? En hoe een dode? Hij stelde vast dat ze dan verschillende woorden voor 'dragen' gebruikten. Hij noteerde die woorden. Hij vroeg hun waar ze hun doden begroeven.

'Daar ergens', zeiden ze en ze wezen naar een plaats in het bos. Een dood lichaam lieten ze blijkbaar gewoon achter in een gat in de grond. Dat was onbelangrijk voor hen. Toen een pasgeboren kind gestorven was, ging Louis midden in de nacht het dode lichaamje opgraven om te zien of dat klopte. Het klopte, en hij maakte er een foto van. Toen zijn toestel flitste, schoot hij wakker. Waarom deed hij dat? Oefende hij zich in het zien van gruwel die nog te verwachten viel?

Op de terugweg van het bos kwam hij een koehoeder tegen. De man heette Gashune. Hij tikte met zijn lange stok tegen zijn schonkige koe.

'Blijkbaar heeft iedereen hier een stok?' vroeg Louis.

'Ja, iedereen', antwoordde Gashune.

'Man en vrouw? Jong en oud?'

'Ja, maar de stok van kinderen is niet bewerkt.'

Louis noteerde dat.

'In Rwanda is de stok meestal langer dan de eigenaar. Klopt dat?' vroeg Louis.

'Dat klopt', zei Gashune.

'Hoe noem je de stok?' vroeg Louis.

'*Inkoni*', zei Gashune.

Louis schreef het ook weer op. 'Heet de stok altijd *inkoni*?'

'De stok van oude mannen heet *ikibando*.'

Louis stelde zich nog altijd die ene vraag: is er een maatsleutel, is er een verhouding tussen lichamen en de voorwerpen die zij maken? Bestaat er een wiskundige formule, en ligt die mis-

schien in het voorwerp zelf besloten? Ligt zo'n geheim bijvoorbeeld in de stok die ze gebruiken om te wandelen? Ja, had het te maken met lichaamslengte?

(15)

Louis was niet de eerste onderzoeker die zich zulke vragen stelde. Wetenschappers keken in die jaren op die manier naar de Rwandese werkelijkheid. Hier Hutu's, daar Tutsi's en verderop ook nog Twa's. Het was een primitief zoekplaatje, 'Zoek de zeven verschillen'. Op die manier was sinds 1947 het IRSAC in Rwanda actief. Dat was een Belgische koloniale onderzoeksinstelling in Butare die etnografisch materiaal verzamelde. In hun hal hingen grote pancartes waarop het verschil tussen de rassen didactisch stond uitgelegd. Hun gemiddelde lichaamslengte, de vorm van hun neus enzovoort. De wetenschappers van het IRSAC verzamelden veel houtsnijwerk en speren, massa's mandjes, grote korven, bamboepanelen, bedgordijnen. Ook klein grut als pijlkokers, schalen, zitbankjes en biertroggen. En trommels natuurlijk. 'Verzamelen' was misschien niet het juiste woord voor hun activiteit. Het was meer een roekeloos aanslepen, een wanhopig stapelen.

Kan een uit de hand gelopen verzameling van dergelijke voorwerpen uit zichzelf ideeën oproepen? Ja natuurlijk, gevoelige zielen zijn daarvoor vatbaar. Zo was in 1970 koning Boudewijn op officieel bezoek in Rwanda. Bij een obligate ontvangst in het IRSAC, dat toen al INRS heette, ondervroeg de koning enkele wetenschappers met zijn bekende schuine blik. Hij hoorde hen aan, stelde vragen en knikte. Alles verliep naar wens.

'Tot zover dus onze instelling', zei directeur Rugamba tot besluit van het bezoek.

Boudewijn zweeg. Er was ijlheid in zijn hoofd.

'Ik dank u voor het bezoek', zei Rugamba, in zijn donkerblauwe pak. Iedereen zweeg. Het werd wat gênant. Men wachtte op iets, maar wat? De koning bleef Rugamba aanstaren. De ijlheid nam toe. Hoe anders was dat land Rwanda dan België?

Rugamba zei licht wanhopig: 'We hebben ook nog een klein museum, met een boeiende collectie.'

‘Ja, interessant’, zei koning Boudewijn. Zijn aandacht was uitgeput, verdampt. Hij was sinds enkele dagen op reis in Afrika, had al veel gedans en getrommel moeten meemaken. De middaglunch was zwaar geweest.

‘Mag ik dan volgaarne uw collectie zien?’ vroeg de koning alsnog. Hij zei dat uit zuivere formele welwillendheid, en toevallig lag zijn hand toch al op de klink van een deur. Zij konden niet anders dan er naar binnen gaan. Dit was het etnografische magazijn. Het was de onbeschrijflijke, niet-protocollaire, zigeunerachtige rommelwinkel van rietwaren. Stoffig, vooral vermoeiend, en de hoop leek elke dag nog verder aan te groeien.

‘Dit woekert zo’, kreunde Rugamba met afschuw. Gisteren nog had hij iedereen persoonlijk verboden deze ruimte te tonen aan de koning. Nu stond hij zelf tussen de manden. De koning nam er eentje vast. Hij vond het best interessant, want in die mand zat weer een ander mandje.

‘En kijk, hierin zit nog een mandje’, zei de koning verbaasd. Hij zag dat er telkens andere motieven op stonden. ‘Miraculeus’, vond hij dat zelfs. Hij vroeg zich peinzend af: waarom hebben ze hier in Rwanda alleen maar geometrische patronen? Is dat uit armoede of is het juist een rijkdom? Hoe zit dat eigenlijk in Afrika, leven zonder barok of gotiek, zonder antieke goden, Rubens? Nooit bloemetjesgordijnen, hoe voelt dat? Vlak naast de koning stond Rugamba, directeur van het INRS. Er waren even geen ministers bij hen, er was geen plaats trouwens. Rugamba ademde zachtjes in de koninklijke nek. Ze keken elkaar diep in de ogen, ze konden niet anders.

‘U zou meer ruimte moeten hebben voor dit museum’, zei de koning.

‘Dat is exact ons probleem’, verzuchtte Rugamba.

‘Het zou goed zijn deze rijke verzameling aan de wereld te tonen’, filosofeerde Boudewijn.

‘Bedoelt u...’ vroeg Rugamba, en hij zweeg. Rugamba zag de koninklijke gedachten op Rwandese wijze uitzwermen.

Bij ons in Europa, dacht de koning, gaat het toch meer over duidelijkheid, extraversie, veelkleurigheid. In België staan bloembak-

ken met geraniums op vensterbanken. Fazanten vliegen op van achter knotwilgen. Maar ook hebben wij een gelijke grijsheid in de dingen, bedacht hij. Er is iets blauwgrijs over onze steden en het platteland, het is geen smog, maar het ligt besloten in het land zelf.

De koning van België was nu helemaal weg. Hij stamelde. Wat deed hij in Afrika op deze hete middag? Waarom was hij hier? Wat bracht al die blanke mannen zo ver van huis? Waarom deed iedereen zo zijn best?

Iedereen doet ongelooflijk zijn best als de koning er is.

De vorst keek door het raam naar het Rwandese licht. Dat danste op de palmbomen en het gras. Onder de bananenbomen lagen grillige schaduwen te bewegen.

Er is ook veel wijsheid in eenvoudige vormen, bedacht de koning. Hij hield het mandje tegen het zonlicht vlak voor zijn ogen. Plots zag hij daarin de koepel van een hut. Daaronder lag hij op de grond.

Ik lig op het gras, dacht hij, deze Rwandese wereld bestaat uit zorgvuldig, kunstig vlechtwerk.

‘Het is wat het is’, zei de koning tot directeur Rugamba. ‘Ja, u zou een plaats moeten hebben waar deze prachtcollectie getoond kan worden aan de wereld.’ Het was zijn persoonlijke besluit, met diepe sympathie voor het Rwandese leven op aarde.

Rugamba zweeg.

‘Op een overweldigende manier’, voegde de koning toe.

‘Zoals in Tervuren?’ pikte Rugamba in.

‘Als ik me goed herinner,’ zei Boudewijn, ‘heb ik dit soort mandjes ook in het museum van Tervuren gezien.’

De koning lachte, verstrooid door het goddelijke licht van Rwanda, en ook de geur van hooi en pijnbomen.

‘Sire, wij zijn u eeuwig dankbaar’, zei Rugamba verrukt. ‘Dit is waarlijk een koninklijke belofte’, verklaarde hij en hij richtte zich nu luid tot de omstanders. Rugamba vroeg applaus aan de omstanders, terwijl hij zijn hoofd in dankbaarheid boog. België zou een museum schenken aan Rwanda. De koning der Belgen keek verbaasd, maar niet verbaasder dan anders. Daarna gingen ze buiten naar de Ntore-dansers kijken.

Was er een minister om deze toevallige, zeer goed bedoelde, onvoorziene, koninklijke belofte te dekken? Niet echt. In de jaren erna bleek België zeer terughoudend over dit niet-geplande, niet-gebudgetteerde museum. Ook al was het beloofd door de koning zelf, er waren andere prioriteiten. In de paritaire comités van Rwanda en Belgen kwam telkens opnieuw de koninklijke belofte ter sprake. Het museum moest een extraatje zijn, vonden de Rwandezenen. Er was geen geld? Dat kon, maar het was wel beloofd.

De Rwandezenen wachtten geduldig. De traagheid van een oude schuld sloop in de discussies. Niemand vond dit erg; dit soort beloftes vergaat niet. Het publieke geheugen vergeet niet. Elk jaar informeerden de Rwandezenen beleefd, vooral omdat de voorraad etnografisch materiaal verder aangroeide. Uiteindelijk deelde België mee dat Rwanda dan maar een officiële aanvraag moest indienen. De Rwandezenen vermoedden onraad en reageerden niet. Een Belgische delegatie drong aan. Uiteindelijk kwam toch een officiële vraag uit Rwanda bij een Belgische commissie, die slechts jaarlijks vergaderde. De eerste vier jaar was hun agenda gevuld, vervolgens werd het punt vergeten, ten slotte bleek het dossier niet compleet.

Alleen, halverwege de jaren tachtig berekende iemand dat Rwanda weldra vijfentwintig jaar onafhankelijk zou zijn. Boudewijn zou weer op bezoek gaan. Paniek dook op in de internationale betrekkingen. Er moest een plan komen.

Wie kon dat snel-snel-snel tekenen?

(16)

In gemiddelde dromen klitten beelden en ervaringen samen. Het vertrouwde vloeit over in het onbekende, en vaak durft 's nachts op te stuiven wat overdag achteloos onder de mat werd geveegd. Maar een zeldzame keer zijn dromen systematisch en gaan ze kopig af op hun doel. Zo was in dit nog altijd gedroomde universum Louis de enige gediplomeerde architect van België met een etnografische kennis van Rwanda. Daarom werd hem in 1985 gevraagd de plannen te tekenen voor dat nieuwe museum in Butare. Hij zou meteen ook zorgen voor de inrichting ervan.

Plots stond Louis in Butare. Hij was gezonden.

Na jaren wachten bekeek directeur Rugamba de onhandig geklede jongeman die zijn opwachting kwam maken. Zijn jas hing scheef om zijn schouders. Foute kousen. Zijn gloednieuwe horloge rammelde om zijn pols. Was dit een architect? Die jongen was amper vijftig. Rugamba vond dat hij erg leek op de eerste minister van België. Had de grote rijke oom uit België misschien zijn neefje gestuurd? Louis sprak het niet tegen. Hij vroeg of hij eerst de verzameling mocht bekijken.

Drie dagen sloot Louis zich op in het propvolle magazijn en aangrenzende kantoren. Alles wat er lag, betastte hij of spreidde hij uit op het grasplein voor het instituut. Hij inhaleerde de geur van het vlechtwerk. Na drie dagen had hij de rijkdom van de verzameling in zijn hoofd. Hij begon te schetsen. Het idee was krachtig en eenvoudig: het zou een gebouw worden met veel afwisselende, grote en kleine, koperen daken, alsof boven op het gebouw een deken van duizend heuvels lag gespreid. Tegelijk moest het ook verwijzen naar het fijnste, het kleinste van Rwanda: de mandjes. Op de gevel wilde hij daarom vlechtmotieven aanbrengen: amababa, vleugels van vogels, ibigobe by'uruzi, golven van het meer, amahembe, hoornen van koeien.

Ook al was de collectie omvangrijk, toch organiseerde Louis elke maandag aankoop sessies om extra materiaal te verwerven. Louis kreeg de hulp van twee assistenten, Tomas en Janvier, beiden twintigers. Ze kwamen van dezelfde heuvel, 20 kilometer van Butare. Rugamba had hen aangeworven.

Tomas was een Tutsi, Janvier een Hutu, maar Louis wist dat alleen omdat men hem dat gezegd had. Beiden waren exact even groot. Louis vergiste zich vaak en zei geregeld Tomas tegen Janvier en omgekeerd. Tomas specialiseerde zich in fijne pentekeningen. Een hoopje aaneengenaaide huiden of vuile lappen kon hij zo tekenen alsof ze gedragen werden door een levend lichaam. Hij wist erg veel van vlechtwerk, omdat zijn moeder mandjesvlechtsster was geweest. Hij had zelfs nog korte tijd als hulpje gewerkt voor de grote Alexis Kagame. De andere assistent, Janvier, organiseerde de aankoop sessies, ook op locatie. Dat waren kleine expedities, waarbij Janvier alle afspraken maakte met de plaatselijke

autoriteiten. Hun verzameling groeide, maar Louis miste bijvoorbeeld nog de matten die vroeger voor de slaapruijnte in de hutten hingen. Vele daarvan waren eind jaren vijftig verdwenen.

‘Waarom vind ik die niet?’ vroeg Louis.

‘Nogal wat hutten zijn in brand gestoken’, antwoordde Tomas.

‘Waarom? Welke hutten?’

Tomas haalde zijn schouders op.

‘Hutten van Tutsi’s’, preciseerde Janvier.

Uren zaten ze met hun drieën samen in het krappe magazijn. Janvier restaureerde een kleine vijfenzeventig jaar oude cape van de huid van jonge servals, gebruikt in het Ryangombe-ritueel. Er hingen kwastjes en kalebasjes aan, en Janvier opende die voorzichtig om de inhoud te beschrijven: graantjes, tandjes. Ondertussen tekende Tomas een oude antilopehuid. Elk haartje was een streepje van zijn pen. Louis werkte intussen aan het grondplan en was erg trots op zijn kleine equipe. ‘Zie ons hier zitten,’ zei hij, ‘wij zijn tovenaars tussen betoverende voorwerpen.’ Uren konden ze samen zwijgen in opperste concentratie, maar soms ook zongen ze liedjes of maakten grappen. Ze vermeden het praten over de politiek. In Butare zocht Tomas oude vlechtwerksters op, vaak van de vroegere hogere Tutsi-kringen. Ze vlochten voor hem nieuwe mandjes op de oude wijze.

‘De mandjes passen in elkaar als matroesjka’s’, zei Louis. ‘Waarom is dat eigenlijk?’

‘Ach, dat is zoals kookpannen in de keuken, gewoon om plaats te sparen.’

‘En wat kun je met die mandjes doen?’

‘Je kunt er niets mee doen’, zei Tomas. ‘Sommigen zeggen dat de Kahabayemandjes zo strak gevlochten zijn dat ze geen water of melk doorlaten. Onzin, maar de Belgen verspreidden die onzin, en nu zeggen zelfs de Rwandezen dat ook.’

‘Wij leren jullie de verkeerde dingen’, zei Louis.

‘Ja, en wij geloven dat’, zei Tomas.

Op een dag stond Sebashyitsi aan de deur in het INRS. Hij was helemaal uit het noorden gekomen voor Louis. Hun weerzien was hartelijk.

‘Ik kom kijken hoe je het stelt’, zei Sebashyitsi. Hij zag er mager en haveloos uit. Samen dronken ze bier in de Club Universitaire. Hij vertelde dat het leven de laatste tijd zwaar was voor hen, eenvoudige boeren. Vroeger gingen de dingen meer vanzelf, vond hij. De velden die niet bewerkt waren, lagen toen braak om te rusten, koeien passeerden, en lieten mest achter. Mensen leefden gelukkig op hun twee hectares, hadden een fiets en een radio, de kinderen gingen naar school. Er was een of ander evenwicht in de dingen.

Sebashyitsi zei: ‘Er is zoveel aan het veranderen, Louis. Met dit versleten overhemd ging ik onlangs naar de mis, en ik schaamde me. Wij die zo hielden van onze gesloten erven, wonen plots in een huis aan de weg. Wij zijn modern geworden. Vroeger dronken wij toch samen?’

‘Ja, ik heb nog met jullie meegedronken.’

‘Net als onze voorouders zaten wij rond de bierkruik. De gastheer blies in het bier om de graantjes te verwijderen, en we dronken voorzichtig met onze rietjes. We konden niet vies zijn van elkaar. Er waren notabelen bij, dat gaf zelfs een zekere ernst aan het gebeuren.’

‘Drinken jullie dan niet meer?’

‘Jawel, in het café drinken wij nu Primus-bier uit glazen flessen. Maar dat kost geld. De rijke man uit de hoofdstad laat een fles whisky zien, die onbetaalbaar is.’

‘Maar wat is juist veranderd?’ vroeg Louis.

‘Je weet dat ik acht kinderen heb. Wij hebben grond te kort. Op de heuvels worden koeien geslacht omdat er te weinig grasland is. Maar dan is er geen mest meer.’

Sebashyitsi dronk van zijn Primus-bier en verzonk in stilzwijgen. ‘Ik kwam je eigenlijk nog wat raadsels opgeven. Ben je klaar daarvoor? *Sakwe sakwe...*’

‘*Soma*’, zei Louis.

‘Hij zweeft alleen’, zei Sebashyitsi.

‘Ken ik niet’, zei Louis.

‘Een duif in de lucht’, antwoordde Sebashyitsi. ‘Een ander: hij loopt alleen?’

‘Weet ik evenmin’, zei Louis.

‘Een duif op de weg’, zei Sebashyitsi. ‘Vervolgens: hij danst alleen.’

‘Een duif drinkt bier?’ vroeg Louis.

‘Een duif rust op een bananenblad’, grinnikte Sebashyitsi. ‘En: hij verdwijnt in de verte?’

‘De duif vertrekt?’ antwoordde Louis.

‘Nee, een kleine haas’, lachte Sebashyitsi.

Sebashyitsi vertrok. Louis bleef achter met sombere gevoelens. Wat was zijn vriend hem nu komen vertellen? Er gebeurden die dagen nog vreemde dingen. Bij Louis’ assistenten kwamen mensen die zelfs hun hele leven leken te verkopen. Een houtsnijder verpatste aan Louis zijn volledige atelier met melkpotten. Kort erna pleegde hij zelfmoord. Hetzelfde gebeurde met een verarmde Tutsi-bard uit de hogere kringen. Het IRSAC had eerder al zijn liederen opgenomen. Op een dag verkocht deze man zijn inanga aan Louis, onbewogen. Kort daarna verdrook hij zichzelf.

(17)

Toen Rwanda vijftientig jaar onafhankelijk was, bezocht koning Boudewijn opnieuw het land. Twee maanden voordien circuleerde de aankondiging al in Butare. Er zou een officiële bijeenkomst zijn, thuis bij de ambassadeur, met twaalf belangrijke Belgen. Louis vroeg zich af welke. Hij telde op zijn vingers, Louis was er zeker bij. Geduldig wachtte hij. Ondertussen tekende hij verder aan zijn plannen. Af en toe schoot hij naar buiten om te bestuderen hoe hij het *umuraza*-motief op een gevelmuur kon doen verschijnen. Hij wilde geen banaal baksteentje in een andere kleur. Hij schikte de bakstenen buiten in de zon, en verschoof ze, liet ze uitsteken tot de schaduw ervan het patroon op de muur tekende.

In drie maanden tijd werden het plan en het bestek in elkaar gezet.

De ochtend van het koninklijk bezoek raakte Louis in paniek. Dit was ondenkbaar, men was hem blijkbaar toch vergeten. Zonder invitatie reed Louis van Butare naar Kigali. Voor de residentie van de ambassadeur stonden Belgische militairen op wacht. Louis